

שיעורי שלמה

שיעורי הרב: <http://shlomo-aviner.net> *****

פרשת ויחי: ראובן בכורי אתה - לדמותו של ראובן

כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה

בפרשתנו מברך יעקב את בניו לפני מותו. נתרכז בשעורנו זה בברכתו לראובן. "ראובן בכורי אתה כוחי וראשית אוני יתר שאת ויתר עז. פחז כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך אז חיללת יצועי עלה" (בר' מט, ד-ה) אומר יעקב אבינו לראובן: כוחות אדירים לך אבל "פחז כמים אל תותר וכו'". אל תותר- כעת, לאחר מה שהיה, אינך ראוי ליטול המעלות שהיו מלכתחילה ראויות לך: כהונה, מלכות ובכורה. "יתר שאת- ראוי היית להיות יתר על אחיך בכהונה, לשון נשיאות כפיים. ויתר עז- במלכות. כמו: "ויתן עז למלכו". ומי גרם לך להפסיד כל אלה: הפחז והבהלה אשר מיהרת להראות כעסך, כמים הללו הממהרים למוצתם. לכך אל תותר- אל תרבה לטול כל היתרות הללו שהיו ראויות לך... (רש"י). למה? "כי עלית משכבי אביך" עניין זה מסופר בפרשת וישלח בר' לה, כב: "ויהי בשכון ישראל בארץ ההיא, וילך ראובן וישכב את בלהה פילגש אביו, וישמע ישראל". ובפרשתנו כתוב: (מט, ד): "כי עלית משכבי אביך". זה דבר חמור מאד. אומר רש"י: מתוך שבלבל משכבו מעלה עליו הכתוב כאילו שכבה". נורא! אלא שחכמים אומרים (שבת נה:): "כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה"! כיצד יש להבין זאת?

(אגב, מאמר זה נאמר שש פעמים: על ראובן, על בני עלי, על בני שמואל, על דוד המלך, על שלמה ועל יאשיהו). מה פרוש המילים: "אינו אלא טועה"? מדוע לא להסתפק במילה:

"טועה"? אלא, אין מדובר כאן בטעות מקרית אלא בטעייה מהותית. אין מדובר כאן בפועל אלא בתואר. כל אישיותו של אותו אדם האומר שראובן חטא מצטמצמת למילה אחת: טועה. "אינו אלא", אין בו שום צד אחר באישיותו, אלא טועה. הוא אינו מבין דבר בכל התורה כולה.

יחד עם זאת, קשה. הרי כתוב בפרוש (לה, כב): **"וישכב את בלהה פילגש אביו"**. ובפרשתנו (כט, ד): **"כי עלית משכבי אביך, אז חיללת יצועי עלה"**. עברית ברורה. וראובן אף נענש על כך ב"אל תותר" – הפסיד כהונה ומלכות. כיצד א"כ אפשר לומר שלא חטא? אלא, ברור שהוא חטא. הרי יש כאן נזיפה. אבל לא החטא שאנו חושבים. בדברים (לג, ו) נאמר: **"יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר"**. מדוע נצרך הכתוב לכפל הלשון 'יחי' וגם 'אל ימות'? ועוד נאמר "ויהיו מתיו (אנשיו) מספר". היינו, שצאצאיו יכללו במספר עם ישראל. יחי ראובן בחיי עלמא ומותא תנינא לא ימות. ויקבלון בנוהי אחסנתהון במנינהון" (תרגום אונקלוס). כביכול היתה אולי הו"א שראובן לא יחיה ובניו לא יכללו בעם ישראל, ח"ו. אך זה לא כך!
כמה תמיהות כאן:

א. הרי הוא חטא. זו עברית ברורה. כיצד אומרים חכמים שלא חטא?

ב. אם לא חטא בזה אלא בדבר אחר- מדוע לא מפורש הדבר האחר?

ג. למה נכתב מעשה ראובן בצורה א' ונצרכים חכמים לפרשו באופן ב'.

ת: קדם כל אנחנו רואים שכתוב בפרוש (דברים לג, ו): **"יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר"**. א"כ מה שחטא אינו חוסם אותו מלהיכלל בעם ישראל. ע"י רש"י: יחי ראובן - בעולם הזה; ואל ימות - לעולם הבא (ראה סנה' צב, א), שלא יזכר לו מעשה בלהה (ראה בר' לה, כב; ספ"ד שמז). ויהי מתיו נמנין במניין שאר אחיו".

פחז כמים

אם כן, מה חטאו של ראובן? "ראובן בכורי אתה... פחז כמים אל תותר. כי עלית משכבי אביך, אז חיללת יצועי עלה". הווה אומר, חטאו של ראובן הוא: פחז כמים. הוא מיהר, הוא נחפז. "הפחז והבהלה אשר מהרת להראות כעסך כמים הללו הממהרים למרוצתם, לכך אל תותר..." (רש"י). תמוה. היינו יכולים לחשוב שהעוון הוא שבא חלילה על אשת אביו ועל אשת איש, אלא- לא. המהירות היא העוון. הפחז. ראייה נוספת שהדברים אינם כפשוטם, נמצא בפרשת וישלח (לה, כב). שם ישנו דבר מיוחד: הפסוק מתחיל במילים: **"ויהי בשכון ישראל בארץ ההיא, וילך ראובן וישכב את בלהה פילגש אביו וישמע ישראל"**. ואז ישנה הפסקה. פיסקא באמצע פסוק! יש שם אות פ. רק אחרי ההפסקה ממשיך הכתוב: **"ויהיו בני יעקב שנים עשר"**. לא ברור מה מלמדנו סוף הפסוק, והלוא אנו יודעים שבני יעקב היו שנים עשר? ומדוע זה קשור לראובן? אלא ישנה פה הדגשה מיוחדת. לומר לנו אם חשבנו שבגלל חטאו יצא מכלל בני יעקב – לא כן הוא. הם עדיין שנים עשר (כפי שמופיע לעיל בתרגום אונקלוס). ראובן שייך לשנים עשר השבטים! "ורבותינו דרשו ללמדנו בא, שכולן צדיקים. שלא חטא ראובן" (רש"י). כלומר לא חטא במה שאתה חושב שחטא. ההפסקה באמצע הפסוק אכן באה ללמד עד כמה נורא ואיום

המעשה. אך הסיום מודיע לנו שככל שהמעשה נורא- אינו פוגע בהתכללותו של ראובן בשבטים. יש הו"א שאולי גם ראובן ידחה. בא ללמדנו שלא. ויהי מתיו מספר- צאצאיו כלולים במספר.

א"כ יש שלוש הוכחות במקרא שראובן לא חטא באופן שהיינו יכולים להבין.

א. מהברכה בדברים לג: "יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר".

ב. ממה שכתוב בבראשית לה (פרשת וישלח): "ויהיו בני יעקב שנים עשר".

ג. מפרשתנו בה מבואר שחטאו היה שפחז.

כלל זה שהזכרנו ("כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה) קשור להבנה שטחית. מה שנקרא היום: תנ"ך בגובה העיניים. כאילו ראובן הוא חבר שלך מהסניף.

כאן מדובר במלאך אלוקים. כפי שהיו כל אבותינו ואמותינו. אכן לפעמים הם חטאו כי הם מלאכים אנושיים. אך אין לנו השגה בחטאיהם. שורשי השבטים אינם אנשים כמונו.

נשאר השאלה: למה לא כתוב במפורש מה היה חטאו?

ת: כדי לזעזע ולהשאיר עלינו רושם, לחנכנו, לזכננו, לטהרנו. התורה אינה ספר סיפורים אלא מורת דרך. מורת דרך לפרט, לכלל, להווה, לעבר ולעתיד. דברי התורה אמורים לפעול על נפש האדם. רבש"ע גוזר בחכמתו איזה סגנון, איזה לבוש יהיה לדברו האלוקי השמימי ע"מ שיפעל על נפש האדם. הכרות התורה אל הטוב, אל האמת, אל הצדק והיושר תלויה בלבושים. דוגמא מפורסמת: "עין תחת עין- ממון". (ב"ק פג: - פד.) מדוע לא נכתב ישירות: "ממון"? היה אפשר להסתפק במאמר כמו: "המכה את חברו שלם ישלם". אלא לא. כתוב "עין תחת עין, שן תחת שן וכד' כדי להצביע על חומרת העבירה. יתכן איש עשיר שלא תהיה לו בעיה לשלם. הוא לא יכיר בחומרת העבירה, ינקה את מצפונו בתשלום. מדגישה התורה את חומרת העניין כדי שיבין האדם שבעצם מה שמגיע לו הוא שיפגעו בו באותה דרך. עין תחת עין. אגב זו מחלוקת תנאים: מחיר עין של הניזק או של המזיק? יש אומרים של הניזק (משנה ב"ק פג: ורמב"ם חו"מ ב,ט) ויש אומרים של המזיק (ר' אליעזר ב"ק פד.)! כי המזיק משלם ערך העין של עצמו, כאילו נותן את עינו, תחת עין הניזק שפגע בה! זו אחת מן ההוכחות שמביאים הגאונים נגד הקראים: "לא תקחו כופר לנפש" (במדבר לה,לא). מישהו הרג אדם ורוצה לפטור עצמו בנתינת כופר נפש. אומרת התורה: לא! אתה תמות! זה בעניין הורג נפש. לנפש אל תקחו כופר. אבל על עין- אפשר לקחת כופר. ראב"ע (שמ' כא,כד) ועוד כותבים מה שהגאונים היו עונים לקראים. ובכן, יש צורך בביטוי החרף "עין תחת עין", כדי שאדם יבין חומרת העברה שעשה. אלא שלמעשה מרחמים עליו ומשלם רק פיצוי כספי.

יש משל בספר הזוהר פרשת כי תשא (קצ עמ' ב). אחרי חטא העגל אמר הקב"ה: אכלם. (שמות לב,י) משל לבן שחטא האב כעס הרים את אגרופו ורצה להרגו. ברגע האחרון באה האם ועצרה את היד המורמת. הבן נשם לרווחה אך לא ידע שכל זה היה מתוכנן מראש. מצד אחד הוא צריך לדעת שעשה דבר נורא ושמגיע לו ענש גדול. אך מצד שני לעבור לסדר היום- גם אי אפשר. לכן האם עוצרת את היד מלהכות. כתוב בגמרא: אביו ואמו. אביו זה הקב"ה אמו זו כנסת ישראל (ברכ' לה:), זו תורה שבע"פ. משל זה נאמר בחטא העגל. משה רבינו לא ידע את דברי חז"ל אלה. וכשהקב"ה אמר לו: "הניחה לי ... ואכלם"

משמע שהקב"ה פתח פתח. לכן עצר את היד. מיד: "ויחל משה את פני ד'... וכו'" התפלל. אכן ה'לבוש' כאן הוא מזעזע. ויש עוד דוגמאות רבות בתורה ובנביאים 'ללבוש' חריף מאד. אותו דבר בפרשת ראובן. צריך להיות ברור שמה שנעשה כאן הוא נורא ואיום. אח"כ מתברר שאין הדבר כפשוטו כלל.. מה באמת קרה? לא יודעים. זה לא כתוב בתורה. מה שאנו מבינים מהתורה הוא: א. שראובן עשה דבר נורא הנקרא: "חיללת יצועי". ב. שזה לא כפשוטו, שהרי כתוב "ויהיו בני יעקב שנים עשר" וכתוב "יחי ראובן ואל ימות" וכן כתוב: "פחז". אומרים חז"ל: "מוצל אותו צדיק מאותו עוון, ולא בא מעשה זה לידו. אפשר עתיד זרעו לעמוד על הר עיבל ולומר: "ארור שוכב עם אשת אביו", ויבא חטא זה לידו?" שבת ראובן יעמוד על הר עיבל ויאמר: "ארור שוכב עם אשת אביו"? היתכן? אלא זה לא כך. מה שאומרים שם אלו קללות. לשם מה צריך קללות? לשם מה צריך ארורים? האם לא די לומר "אסור"? או: "מות יומת". אלא, המילה ארור באה לציין שהעניין טבוע עמוק בתוך הנפש האנושית ויש לנו סלידה נוראה מזה. וכי אפשר ששבת ראובן תהיה לו סלידה נוראה מדבר שראובן עשה ומוטבע בנפש שלהם? זה לא יכול להיות. א"כ אנו יודעים שלושה דברים:

א. היה חטא, אחרת לא היה מפסיד ולא היה ננזף.

ב. זה לא החטא שכתוב.

ג. מה שעשה זה נורא. כי זה כתוב בצורה כזו.

רש"י מביא בפרשת וישלח (לה, כב): "מתוך שבלבל משכבו, מעלה עליו הכתוב כאילו שכבה. ולמה בלבל וחילל יצועו? שכשמתה רחל, נטל יעקב מיטתו שהיתה נתונה תדיר באוהל רחל ולא בשאר אהלים, ונתנה באהל בלהה. בא ראובן ותבע עלבון אמו. אמר: אם אחות אמי היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי? לכך בלבל". יעקב אבינו שם את מיטתו באהל בלהה, וראובן העבירה לאוהל אמו, לאה. כמובן יעקב היה פעם באהל זה ופעם באהל זה. אך מקומו הקבוע הוא אהל רחל. עכשיו שמתה רחל, עבר לאהל בלהה. ראובן לקח מיטתו של יעקב מאהל זה לאהל זה. זה כל חטאו? עצם העובדה שאנו מגיבים בקלות או באי הבנה מראה על אי הבנתנו את המעשה. אנו לא מבינים למה מעשה זה הוציא את ראובן מהכלים עד שכעס על אביו ועשה מה שעשה. (הפחז והבהלה אשר מהרת להראות כעסך...רש"י) אם כן, שני דברים יש להבין: א. מדוע קבע יעקב את אהל רחל? אצל רחל (ובלהה) ולא אצל לאה. ב. מדוע זה כל כך נורא. לא לחינם תאר הקב"ה מעשה זה בצבעים נוראים ואיומים.

על כך מסבירים חז"ל: "א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן: כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה שנאמר, (בראשית לה, כב) "ויהיו בני יעקב שנים עשר", מלמד שכולן שקולים כאחת. אלא מה אני מקיים (בראשית לה, כב) "וישכב את בלהה פילגש אביו", מלמד שבלבל מצעו של אביו, ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה. תניא ר"ש בן אלעזר אומר: מוצל אותו צדיק מאותו עון, ולא בא מעשה זה לידו. אפשר עתיד זרעו לעמוד על הר עיבל ולומר (דברים כז, כ) "ארור שוכב עם אשת אביו", ויבא חטא זה לידו?! אלא מה אני מקיים "וישכב את בלהה פילגש אביו"? עלבון אמו תבע. אמר: אם אחות אמי היתה צרה

לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי?! עמד ובלבל את מצעה. אחרים אומרים: שתי מצעות בלבב אחת של שכניה ואחת של אביו והיינו דכתיב (בראשית מט,ד) "אז חללת יצועי עלה", אל תקרי יצועי אלא יצועיי. כתנאי: "פחו כמים אל תותר".

ובכן, חטאו של ראובן מכונה: פחו. בגמרא חמש תיאוריות לגבי טיבו של חטא זה וחכמים מוסרים לנו זאת בראשי תיבות:

ר' אליעזר אומר "פזתא" (מלשון פזיזות), "חבתה" (התחייבות), "זלתה" (עשית מעשה זלזול, קלון). ר' יהושע אומר, "פסעתה על דת", "חטאת", "זנית". רבמן גמליאל, לעומת זאת, אומר שה"פחו" מתייחס לתשובתו של ראובן: "פיללתה" (התפללת להנצל מן החטא), "חלתה" (רעדת מלחטוא), "זרתה תפילתך". אמר רבן גמליאל: עדיין צריכין אנו בהבנת מדרש זה למודעי. שר' אלעזר המועדי אומר: הפוך את התיבה (המילה) ודורשה: זעזעתה, הרתעתע (שדורש ה' במקום ח' במלת "פחו" כמקובל), וכל כדי שלא תחטא ואכן "פרחה חטא ממך". ואם כן הרי שרבן גמליאל ור' אלעזר המודעי סבורים שלא חטא ראובן. רבא אמר, ואמרי לה [ויש אומרים] את השמועה הזאת משמו של ר' ירמיה בר אבא, בראשי תיבות אחרים: "זכרת עונשו של דבר", "חלית עצמך חולי גדול" כדי להימנע מן החטא, "פירשת מלחטוא" (שבת נה,א-ב).

כלומר, למלה "פחו" יש חמישה פירושים שכולם נמסרים בראשי תיבות כולל הרביעי והחמישי שהם בסדר הפוך. חמש תיאוריות על הפחזות הזו. אבל קודם יש להבין על מה יצא קצפו של ראובן. יעקב אבינו העדיף את בלהה כי היא היתה שייכת, קשורה ומצורפת לרחל. בנוסף, היא גם גידלה את בנימין ואת יוסף (ברא' לז, י רש"י) שבפטירת אמו היה בן שמונה שנים.. ראובן הוא בנה של לאה ובה עלבונה. בזאת הוא מתערב בגזירה האלוקית. אהבת יעקב לרחל היא עניין אלוקי והכנסת לאה במרמה ע"י לבן הרשע- גם היא פעולה אלוקית. וכן, מאת ד' היא ש"רחל ולא יבנו שתיהן את בית ישראל" (ע"פ רות ד,יא). ולפי המוזכר בפסוקים (רות ד,יא, ברא' לא,ד ורש"י)- רחל קודמת. א"כ יש לברר איזה עניין נשגב ונורא לא הבין ראובן עד שנאמרו עליו דברים כה חמורים.

רחל- בניין ההווה, לאה- בניין העתיד

מסביר הרב קוק (עין איה שבת ב פרק ה סעיף מו):

בישראל משמשים שני כוחות. האחד עוסק בהווה, בנגלה ובסוגיות העומדות על הפרק. לעומתו כח העתיד שהוא כח הצופה קדימה אל העתיד הגדול ומשתוקק אליו ללא הרף, בלא כל התחשבות במצב ההווה. הרב מנסח את ההבדלים בין לאה לרחל כהבדלים בין ההווה לעתיד. "ההווה והעתיד המה שני העמודים שעל פיהם יבנה אושר הכלל והפרט, אושר הבית והאומה". רחל היא כוח ההווה הגלוי, הברור, הקדוש וטהור, לאה היא כוח העתיד הכמוס, הנשגב, העליון. ואין סתירה. מן ההווה צועדים אל העתיד. אמנם לפעמים ההווה כל כך מסובך, שקשה הצעידה אל העתיד. האם נוכל לראות במדינת ישראל של היום את מלכות המשיח? זה לא קל. ניתן לראות התפתחות טבעית, פשוטה, אבל לא קל לראות מעבר לזה. ההווה מאד מסובך וקשה. לא קל לראות את העתיד בהווה. אמנם

כתוב בתורה ובנביאים שיש עתיד גדול ונפלא ונאדר בקדש. אנו יודעים זאת למרות שאיננו רואים זאת בהווה.

יש שתי גישות כלפי שילוב הכוחות: א. לחיות בהווה, לפתחו ולחזקו. ב. ללמוד את העתיד ולהתחיל לצעוד לעברו. שתי הגישות נחוצות. אי אפשר לדלג על ההווה ואי אפשר להסתפק בו. יש לעסוק בבניית ההווה לאור העתיד ואת העתיד לבנות מתוך ההווה. לכן צריך את שתיהן.

"ההווה והעתיד המה שני העמודים שעל פיהם יבנה אושר הכלל והפרט, אושר הבית והאומה. כשההנהגה היא מושלמת ומוצלחת מכל חתחתים שבדרכים, אז יגלה ההווה בכל אורו, ויהיה גם הוא מדריך נאה אל העתיד הנשגב ונשא ממנו. דרכי ההווה הנאים והטובים, הממולאים ברכה ויושר, הם הם ראויים הנם לנשאות אותנו אל העתיד הטוב והמרומם. רק ע"י מכשולים ופרעות יהרס היחש שבין ההווה והעתיד, והפרט וכן הכלל יהיו צריכים לדלג על רגשי ההווה מאין פנות להגיע על ידם לאורח חיים הסלול של העתיד. הרוח האצור בראש מקור בית יעקב נתן לנו אלה שני הדרכים הכלליים, אמנם לא נבצר גם מהם איזה האפלה, ככל עניני עולמנו שעדיין אינם שלמים במילואם. בנין עדי עד, בנין בית לעולם, לדורות ולאומה, הוא נכון ג"כ להיות מאושש, עם כל מרחק חזיונו, על יסוד המאיר של ההווה, הרואה לפניו את יושרו וטובו ג"כ בגלוי, בלא חשבונות רבים, בטהר הטבע, ועצם הרגשות הישרות הנובעות מנפש חיה קדושה ושלמה. ברחל נתגלמה התעודה הזאת, אותה מצא אבינו יעקב ראשונה, ואהבה ע"פ האוצר הצפון שלפניו נגלה מנפשה. זה העולם הגלוי, היה לפי דעו ג"כ הנושא של העולם הכמוס והמכוסה של העתיד הרחוק. אם כך היה מצב העולם, אם כך היינו גם אנו ראויים שהאושר המכוסה והרחוק יהיה בדרך ישרה, באין מעיק וצרה, מופיע מהאושר הקרוב והגלוי, אולי היה הענין נשאר כך. אבל לא כך היתה עצת ד' הנפלאה והרוממה, בכמות היה העולם המכוסה הרחוק התעודה של הקמת בית עולמים לעם ד' ונחלתו מעותדה ללאה, ובאופן נעלם ומופלא, באורח אשר ההווה שלו לגמרי נסתר ונעלם היה מיעקב, בא הדבר לתעודתו. כן הוחק ג"כ ביסוד בנין הישראלי לשא עין למרחוק, ולפעמים רבות ג"כ בדליגת ההווה, או בעשיית צרה לו, למען העתיד המכוסה הרומם והנעלה. מ"מ בעולם ההווה לא הושלך מיסודו הכלל הגדול שהשאיפה ראויה להיות לעדי עד, שיהיה ההווה מאיר ומזהיר גם הוא, וממנו - מאורו וישרו - יקח לו העתיד את גדלו וזרחו. רחל היתה עקרת הבית, וגם בניה של לאה מודים בדבר (עי' רש"י ברא' לא, ד), "כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל", הקדימו רחל ללאה. מצד היושר העליון שהופיע באורו של יעקב, כך היה הדבר נכון. כל מה שההווה הוא יותר מזוקק מצד רוממות מעלתו של האדם, כך הוא יותר ראוי שהוא בעצמו יהיה הבסיס של העתיד. ולא די יסוד העיקרי של ההווה, כ"א ג"כ כל הרחבותיו, כל הנצרך לו ונלוה אליו, הכל יכון להיות מוסד בנין עדי עד, בלא העקה ולא דחיית הפסד והקטנת ערך העתיד העומד להיות הולך וגדול, הולך וקדוש לעד. ההווה הזה ג"כ רענן הוא באיש תם, בבחיר שבאבות, המתמם את הסגולות כולן לבנין רם ונשא, המלא חיים של קודש קדשים בכל גמרם ומילואם גם בהווה, כפי הצביון של העתיד המתעלה ברום מעלותיו, עד שכל הנטפל עם ההווה הנעלה הזה הרי הוא בערכו ומעלתו, הוא מפלס נתיבו

ועושה פעולתו, חיי שעה וחיי עולם לא יתפרדו. ע"כ, שפחת רחל, בלהה, היא לקחה מקומה באמונה אחר מיתתה. מעלה זו, לא היתה יכולה להתכנס בכל עזה בלבב ראובן. ערך ההוה המאיר, העומד לרכס את העתיד אליו בהתרחבו בכל ענפיו, היה ראוי להיות צפוי רק לאבן ישראל, שדמות דיוקנו חקוקה בכסא הכבוד, וראובן בא בטענה, אם אחות אמי נעשה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תעשה צרה לאמי, ובלבל את מצעה" (עין איה שבת ב פרק ה סעיף מו).

יהי רצון שנזכה לקדש שם שמים ולהמשיך לבנות את אומתנו מתוך השקפת העתיד הנאדרה בקדש.

עריכה: ד.פ.

ישיבת עטרת ירושלים ע"ר ת"ד 1076 ירושלים 91009 טל. 02-6284101 פקס. 02-6261528
 להרשמה לקבלת ההודעות יש לשלוח מייל: toratraviner@yahoo.com www.ateret.org.il

